

Zadar, kolijevka hrvatskog visokog školstva

UDK: 949. 75 (Zadar)

Izvorni znanstveni rad

**DRUŠTVENI OBZORI SREDNJOVJEKOVNOG ZADRA
(U povodu 500. obljetnice zadarskoga visokoga školstva)**

Tomislav RAUKAR, Zagreb

U prilogu koji se sastoji od Uvoda i četiri poglavlja ocrtavaju se društvene okolnosti u kojima je 1495. utemeljen »generalni studij« u dominikanskom samostanu u Zadru.

1. U poglavlju Prostor i baština razmatraju se prirodni, prostorni preduvjeti zadarskoga srednjovjekovlja i ističe da je Zadar među istočnojadranskim gradovima imao najpogodniji smještaj, najveće i gospodarski najvažnije gradsko područje te da je njegov gradski prostor, baštinjen od kasnoantičkog Jadera, bio najprostraniji. Zadar je zato u čitavom srednjem vijeku bio političkim središtem Dalmacije.

2. Kasnoantički kontinuitet odredio je i razvoj zadarskog društva, o čemu se govori u poglavlju Srednjovjekovno društvo. Romanska narodnosna osnovica i rani procesi slavizacije/kroatizacije osnovica su srednjovjekovlja na kojoj se između XII. i XIV. st. stvaralo komunalno ustrojstvo. Geopolitički položaj i gospodarska važnost uvjetuju neprekidni društveni rast Zadra, ali i suprotnosti u odnosima s Mlecima. Razdoblje mletačko-turskih ratova u XVI. st. doba je društvenog zastoja.

3. Poglavlje Ljudi i stvaralaštvo sažeti je pregled misaonog i umjetničkog razvoja. Vizualnost i duhovnost gradskog krajolika iskazivala se u zadarskim crkvama, samostanima, hospicijima i bratovštinama. S latinskom osnovicom pismenosti prožimala se kultura hrvatske riječi, od glagoljaštva do renesansnog pjesništva. Zadar je u XV. i XVI. st. istaknutim humanističkim središtem, pa se u takvom kulturnom okrilju i utemeljuje dominikanski »generalni studij«.

4. Ta se pojava temeljitije objašnjava u zaključnom poglavlju Što pokazuju dvije usporedne povijesti? U njemu se uspoređuju zadarsko i dubrovačko srednjovjekovlje i zaključuje da je Zadar do XV. st. bio društveno najrazvijenijim dalmatinskim gradom, ali da zbog nepovoljnih političkih okolnosti u XV. i XVI. st. zaostaje za Dubrovnikom. Politički poremećaji ipak znatnije ne ograničavaju intelektualni razvoj, pa se prva visokoškolska ustanova na hrvatskom prostoru i utemeljuje u Zadru, gradu bogate kulturne baštine.

a) UVOD

1. U društvenoj složenosti hrvatskoga srednjovjekovlja istaknutom je sastavnicom bio razvoj gradova. Ta se početna teza ovoga priloga ne temelji samo na primjetnoj brojnosti

gradova koji ispunjavahu hrvatski srednjovjekovni prostor od međurječja do Jadrana, što taj prostor razlikuje od susjednih makroregionalnih područja, nego puno više na činjenici o njihovoj tipološkoj raznolikosti i visokoj razini društvene razvijenosti. Takve značajke grada bijahu ponajprije plodom smještaja hrvatskih zemalja na geopolitički i društveno jednako osjetljivom koliko i poticajnom prostoru između Panonske ravnice, Dinarida i Jadrana. Smješteno na križanju razvojnih djelovanja, hrvatsko je srednjovjekovlje moglo odnegovati i kraljevske gradove u Slavoniji, tipološki srodne srednjoistočnoeuropskim gradovima i brojna razvijena gradska društva na istočnom Jadranu koji po svemu bijahu dijelom europskomediterranskog komunalnog svijeta.

Srednjovjekovni grad u Hrvatskoj pripadao je, dakle, i tipološki i društvenom ulogom, urbanoj mreži europskog srednjovjekovlja, pa je, dosljedno tome, bio i glavnim uporištem vezâ što su spajale hrvatski s europskomediterranskim prostorom. Šireći se prema Hrvatskoj, europski razvojni poticaji ponajprije odjekuju u gradskim društvima. Zato se smije reći da je grad, više od drugih vrsta društvenih zajednica, bio osnovicom i pokretnom snagom materijalnog i intelektualnog napredovanja u hrvatskom srednjovjekovlju.

A u sustav europskomediterranskih društvenih komunikacija hrvatski srednjovjekovni grad je u isti mah unosio i vlastite razvojne značajke, osobito na području misaonog stvaralaštva. Grad na istočnom Jadranu, primjerice, nije bio samo razvojno srodan europskomediterranskoj komuni nego i društveno individualiziran prema njoj. Najkraće, grad je u hrvatskom srednjovjekovlju istodobno temeljni prostor društvene srodnosti i komuniciranja s drugima te uporište razlikovanja i individualizacije prema okolnim društvenim područjima.¹

2. U svjetlosti tih odrednica lakše je pristupiti srednjovjekovnom Zadru. U bogatoj, tipološki razvijenoj, lepezi gradskih društava na području hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, Zadar je nedvojbeno pripadao krugu nekolicine najistaknutijih. Dapače, njegovi razvojni preduvjeti, od prirodnih značajki i gospodarskih mogućnosti, do urbane baštine i kontinuiteta povijesti, bijahu pogodniji nego u bilo kojem drugom gradu na hrvatskom prostoru, ali u isti mah razvojne prednosti zadarskoga srednjovjekovlja bijahu u gotovo jednakoj mjeri i uzrokom političkih i gospodarskih osporavanja. Zato se u srednjovjekovnoj povijesti Zadra, jače nego u drugim gradskim središtima u Hrvatskoj, prožimaju rast i zastoje, razvojni polet i povremena kočenja uspona, teškoće, u nekim razdobljima dramatična opsega, i stvaralačka nastojanja njegovih pripadnika. U urbanoj mreži hrvatskoga srednjovjekovlja Zadar se upravo po otporu razvojnog ugrožavanju ističe i razlikuje od glavnine drugih gradskih središta.

¹ Hrvatska historiografija s velikom pozornošću istražuje srednjovjekovnu povijest pojedinih gradova na hrvatskom prostoru, od Vukovara i Osijeka, do Dubrovnika i Kotora, ali cjelovita povijest srednjovjekovnog grada u Hrvatskoj još nije napisana. Usp. M. SUIĆ: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976.; T. RAUKAR: *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, Historijski zbornik XXXIII.–XXXIV., 1980.–81., 139–209; ISTI: *Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI st.*, isto, XXXV., 1982., 43–118; N. BUDAK: *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb–Koprivnica, 1994.

Stoga ne iznenađuje ni iznimno velika historiografska pozornost prema srednjovjekovnoj povijesti Zadra. Pokraj golema popisa pojedinačnih radova, od članaka do monografija, njegovu srednjovjekovnu povijest ocrtavaju i dva opsežna, cjelovita pregleda. Nijedan drugi hrvatski grad ne posjeduje, kao Zadar, dvije sinteze o srednjovjekovnoj povijesti. Jednu, stariju, napisala je talijanska, drugu, noviju, hrvatska historiografija.² Zato bi se moglo samo općenito zaključiti, ne upuštajući se ni u najsazetije vrednovanje historiografije, da srednjovjekovna povijest Zadra iskazuje visoku razinu proučenosti u gotovo svim razvojnim područjima, od urbanizma i političkih zbivanja, preko društva i gospodarstva, do stvaralaštva i duhovnosti.³

Kakvom bi, dakle, mogla biti, u takvom historiografskom kontekstu, zadaća ovog sazetog priloga o društvenim obzorima srednjovjekovnog Zadra? Jer, valja reći i to da je, pokraj sinteza o Zadru koje su upravo spomenute, napisano i nekoliko kraćih pregleda zadarske srednjovjekovne povijesti, pa bi se u toj svjetlosti i predmet ovoga priloga mogao činiti neodređenim.⁴ Autor ne gubi iz vida navedene historiografske okolnosti. Za razliku od kraćih sintetičkih pregleda kojima je u središtu prikaza ponajviše bio gust, uznemiren slijed političke povijesti, ovaj se prilog ponajprije želi usredotočiti na stvaralaštvo grada i njegovih ljudi, što znači da nastoji ocrtati, sažeto i što preglednije, razvojne preduvjete, društvene okolnosti i dosege materijalne i intelektualne djelatnosti u srednjovjekovnom Zadru te odrediti njihove uzajamnosti, ne gubeći iz vida pojavu istaknutu u podnaslovu: 500. obljetnicu zadarskoga visokoga školstva. U takvom se tekstu, naravno, ne mogu izbjeći ponavljanja već poznatog, u historiografiji utvrđenoga, jer se on sâm po sebi oslanja na plodonosne dosege njezinih spoznaja, ali se toj osnovici nastoji dodati komparativna prosudba o Zadru i njegovoj ulozi u cjelovitu razvoju srednjovjekovnoga grada na istočnom Jadranu.

b) PROSTOR I BAŠTINA

3. Geopolitički iznimno pogodan smještaj, ospegom veliko i gospodarski značajno komunalno područje te velika površina gradskog prostora s prostranom, zaštićenom lukom, najvažnijom na istočnom Jadranu, tri su glavna prirodna činitelja što su usmjevala društveni razvoj srednjovjekovnog Zadra.⁵

² V. BRUNELLI: *Storia della città di Zara dei tempi più remoti sino al MDCCCXV. Parte prima. Dalle origini al MCCCCIX*, Venezia, 1913.; A. de BENVENUTI: *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, Milano, 1944.; *Prošlost Zadra I-III*; M. SUIĆ: *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.; N. KLAJČ - I. PETRICIOLI: *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar, 1976.; T. RAUKAR - I. PETRICIOLI - F. ŠVELEC - Š. PERIČIĆ: *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Zadar, 1987.

³ Usp. bibliografske popise u *Prošlost Zadra I-III*.

⁴ Npr. G. NOVAK: *Presjek kroz povijest grada Zadra*, Radovi Instituta JAZU u Zadru [dalje: RIZd] 11-12, 1965., 7-76

⁵ I. RUBIĆ: *Neki problemi geografije Zadra i njegove regije*, Zbornik »Zadar«, Zagreb, 1964., 9-22; *Geografija SR Hrvatske, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 1974., 96-116; T. RAUKAR: *Zadar u XV stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb, 1977., 15-18; SUIĆ, n. dj., 39-58

Nigdje na istočnom Jadranu vijenci Dinarida što teku usporedo s obalom i najčešće gotovo pokraj nje, ne uzmiču i ne rastvaraju se tako široko, oblikujući plodni, brežuljkasti pojas, s velikim, blago zaobljenim ravnim površinama zemljišta, kao u neposrednom zadarskom zaleđu. Istodobno, pred Zadrom se smjestio razvijen, gospodarski i plovidbeno značajan, otočni niz koji je već u ranom srednjem vijeku bio sastavnim dijelom gradskoga područja.⁶ I kopneni i otočni dio komunalnog područja bio je osnovicom gospodarskog i društvenog uspona Zadra. Prostorni preduvjeti zadarskoga srednjovjekovlja bili su zbog toga pogodniji nego u drugim istočnojadranskim gradovima, ali su, nasuprot tome, zadarske komunikacije prema zaleđu bile lošije nego, primjerice, u Splitu. Kroz kliški prijevoj između Mosora i Kozjaka Split je preko velikih kraških polja, prije svega Livanjskog, lako dopirao do razvijenih područja središnje i zapadne Bosne. Zadru je pristup prema srednjovjekovnoj Hrvatskoj priječio dugački planinski lanac Velebita. Da bi dopro do Hrvatske, Zadru je preostajao jedini, barem donekle prikladan, smjer kroz Ličku i Kninsku županiju prema Kninu, gdje je završavao tzv. unski put koji je zapadni dio srednjovjekovne Slavonije povezivao sa središnjim dijelom istočnog Jadrana. Osim toga, za razliku, naprimjer, od Dubrovnika koji je bio usmjeren prema rudama bogatu području srednjovjekovne Bosne i Srbije, neposredno zaleđe Zadra, srednjovjekovna Hrvatska, bilo je zonom zemljišno-stočarskoga gospodarstva. I ti su proizvodi hrvatskoga zaleđa bili, naravno, važni srednjovjekovnom Zadru i njegovoj trgovini, ali se ipak nisu mogli uspoređivati s važnošću što su ga u dubrovačkom gospodarstvu imale rude Bosne i Srbije.

Ako je zadarski trgovac, poput dubrovačkoga, želio izravno poslovati sa srednjovjekovnom Bosnom i uključiti se u izvoz bosanskoga srebra i olova, morao se pomicati puno južnije, do porječja Neretve, i u trgovačkim postajama (Drijeva, Brštanik), daleko od Zadra, stvarati svoja uporišta. To je, pak, mogao samo u rijetkim razdobljima u kojima su političke i gospodarske okolnosti bile pogodne, tj. kada je komuniciranje na jadranskom prostoru, od Apeninskog do Balkanskog poluotoka, bilo slobodno i kada su se u sustav trgovačkih veza smjele unositi, bez jačih ograničenja, sve vrste robe, navlastito zadarska i paška sol. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku takvim je bila samo polovica stoljeća između mira u Zadru (1358.) i ponovnog podvrgavanja Mlecima (1409.). Samo je u tom, razmjerno kratkom razdoblju, Zadar mogao iskazati sve svoje prostorne i proizvodne mogućnosti, pa je, usmjeravajući se prema Bosni, u potpunosti prevladavao činjenicu o neprikladnim vezama s kopnenim zaleđem.⁷

4. Zbog toga je u zadarskom srednjovjekovlju od šireg kontinentalnog zaleđa nužno bio puno važnijim sâm prostor gradskog okružja, posve suprotno nego što je bilo u srednjovjekovnom Dubrovniku.

Prelazeći u rani srednji vijek, Zadar nije od kasnoantičkog razdoblja baštiniio samo vlastiti gradski prostor nego i njegovo kopneno okružje ili *ager* i otočni skup što je pred

⁶ KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 57–60, 64–65

⁷ T. RAUKAR: *Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću*, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 7–8, Zagreb, 1969/70., 24–42; KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 325–370; RAUKAR: *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*.

njim bio smješten.⁸ Područje kasnoantičkog *agera* bilo je prostorno sukladno ranosrednjovjekovnoj *astareji* Zadra, dakle neposrednom kopnenom zaleđu grada, otprilike na potezu od Dikla, preko Bokanjca, Crnog i Babinduba do Bibinja. To je bila jezgra iz koje je Zadar od XII. st. postupno pomicao granice distriktualnog područja prema zaleđu. Kada je na početku XV. st. stvaranje zadarskog kopnenog područja bilo okončano, ono se protezalo gradskim zaleđem od Petrčana prema Velebitskom kanalu, prema jugoistoku do Biograda i Vranskog jezera.⁹ Zadarsko područje, od otočja prema kopnenom zaleđu kojemu su u XV. st. bili dodani vranski, novigradski i ljubački distrikt, nije bio samo površinom najopsežniji, otprilike jednak samo dubrovačkom području, nego i proizvodno najvažniji među gradskim područjima na istočnom Jadranu. Zadar je upravo na gospodarskoj razvijenosti vlastita područja temeljio društveni rast u srednjem vijeku. Osnovicom njegova prosperiteta u srednjem vijeku bili su zemljišna proizvodnja, stočarstvo i ribarstvo, oslonjeni na plodno kopneno zaleđe i važan skup gradskoga otočja, dijelom i obrti. Ipak, važnijom od svega drugoga bila je proizvodnja soli. Solanâ je u srednjem vijeku bilo posvuda na obalnom i otočnom dijelu zadarskoga područja, ali su proizvodno bile najvažnije solane na otoku Pagu koji je gotovo čitav srednji vijek, do 1409., bio podvrgnut zadarskoj komunalnoj jurisdikciji. Upravo je paška sol bila najvažnijim proizvodom što ga je Zadar do početka XV. st. unosio u veliku jadransku trgovinu. Po tome, po visokoj razini vlastite proizvodnje u izveznoj trgovini, Zadar se temeljito razlikovao od većine drugih dalmatinskih gradova, ponajprije od Dubrovnika, a donekle i Splita.¹⁰

5. Baštinom kasne antike bio je, kako je u historiografiji već odavno istaknuto, i gradski prostor srednjovjekovnoga Zadra. Antički *Jader* se uglavnom nalazio na istom prostoru na kojemu se razvijala srednjovjekovna *Jadra*. I srednjovjekovni gradski bedemi su na nekim mjestima, ponajprije na njihovu jugoistočnom dijelu, na kojemu su se nalazila tzv. kopnena vrata, više-manje slijedili položaj antičkih fortifikacija. Napokon, kasnoantičku je baštinu najljepše ocrtavala mreža gradskih ulica u srednjovjekovnom Zadru. Ona je uglavnom odgovarala rasporedu antičkih uzdužnih (*cardo*) i poprečnih ulica (*decumanus*). U srednjovjekovnom je gradskom tkivu, u odnosu na antičko, bilo, doduše, i većih promjena, ali je ono ipak u osnovi sačuvalo antičke prostorne odnose, navlastito raspored antičkih gradskih inzula.¹¹

Važnijim činiteljem od poklapanja u rasporedu antičkih i srednjovjekovnih ulica bila je gradska površina srednjovjekovnog Zadra. Antički *Jader* nije bio površinom najveći među gradovima rimske Dalmacije na istočnom Jadranu, pa je Salona, primjerice, bila puno veća, ali su se u srednjem vijeku prostorni odnosi promijenili. U krugu gradova bizantske Dalmacije, nakon sloma kasnoantičkog svijeta, Zadar je imao najveći gradski

⁸ M. SUIĆ: *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, Starohrvatska prosvjeta, n. s. III, 1956., 7–19; KLAIĆ-PETRICIOLI: n. dj., 63–64

⁹ RAUKAR: *Zadar u XV stoljeću*, 37–51

¹⁰ *Isto*: 282–284; RAUKAR: *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, 152–154

¹¹ I. PETRICIOLI: *Lik Zadra u srednjem vijeku*, RIZd, 11–12, 145–147; SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, crtež 134

prostor.¹² Od najistaknutijeg suparnika, srednjovjekovnog Splita, Zadar se nije temeljito razlikovao samo površinom i iznimnom gospodarskom važnošću distriktualnog područja nego i opsegom gradskog prostora.

Od samog početka stisnut na okrajku nekadašnjeg salonitanskog agera, Split je istodobno bio zbijen i u opseg Dioklecijanove palače, pa je uz njezine zapadne zidove zarana morao podizati predgrađe ili *burgus*. Uz velike napore taj je novi dio grada (*civitas nova*) tek u XIV. st. opkoljen bedemima i konačno uključen u gradski prostor. Sličan je bio i urbani razvoj još manjega Trogira, a i Dubrovnik je dugo, u etapama stvarao i bedemima osiguravao svoj prostor. I Zadar je, doduše, u razvijenom i kasnom srednjem vijeku uz jugoistočni dio recinkta podignuo predgrađe ili varoš u kojemu je pretežito bilo nastanjeno težačko stanovništvo, ali za razliku od Splita ili Trogira nikada ga nije ogradio bedemima i uključio u gradski prostor. Do kraja srednjega vijeka Zadar nije morao širiti recinkt, jer mu je bio dostatan njegov baštinjeni prostor.¹³

6. Prostorne i strateške značajke te kontinuitet baštine primjetno su djelovali i na političku povijest srednjovjekovnog Zadra.

U ranom srednjem vijeku on je bio središtem bizantske arhontije, odnosno teme Dalmacije. Nakon godine 800. nijedan drugi dalmatinski grad nije mogao preuzeti tu ulogu. Ni Split, baštinik Salone, središta kasnoantičke Dalmacije, nije mogao biti ravan Zadru, jer je njegov prostorni i strateški položaj bio slabiji od zadarskoga. Zato su gradski priori Zadra u ranom srednjem vijeku bili predstavnicima bizantske vlasti u Dalmaciji, noseći naziv arhonta, prokonzula, stratega ili katepana.¹⁴ Samo u crkvenom pogledu Zadar nije bio središtem Dalmacije, nego Split. Oslanjajući se na salonitansku crkvenu baštinu, splitska nadbiskupija je na splitskom crkvenom saboru 925. stekla metropolijsku nadležnost nad drugim dalmatinskim biskupijama, pa i nad zadarskom. Crkvena podređenost, ipak, do kraja ranoga srednjeg vijeka nije uopće utjecala na društveni razvoj Zadra, a jedva je nešto jače na nj djelovalo uzdignuće zadarske biskupije na nadbiskupiju godine 1154.¹⁵ Uza sve mijene u crkvenom ustrojstvu, Zadar je bio najistaknutijim dalmatinskim gradom, odakle su se najdjelotvornije nadzirali istočnojadranski plovidbeni putovi. Strateška važnost Zadra, njegova brojnoga, prikladno smještena otočja i sigurne luke zato je zarana počela usmjeravati i zadarsko-mletačke odnose. U čitavom srednjem

¹² PETRICIOLI: n. dj. 143–145; SUIĆ: *Antički grad na istočnom Jadranu*, 202, crtež 137

¹³ L. BERITIĆ: *Utvrdjena grada Dubrovnika*, Zagreb, 1955.; PETRICIOLI: n. dj., 178–180; J. LUČIĆ: *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*, Zagreb, 1973., 10–19; V. FORETIĆ: *Povijest Dubrovnika do 1808*, Knjiga prva, Zagreb, 1980., 32–33; RAUKAR: *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, 201–202; Ž. PEKOVIĆ: *Nastanak i razvoj Crkve sv. Vlahu u Dubrovniku*, Dubrovnik, N. S. V, 1994., br. 5, 43–78

¹⁴ J. FERLUGA: *Vizantija i Zadar*, *Zadarska revija* [dalje: ZR] XVI, 1967., br. 2–3, 139–140

¹⁵ F. RAČKI, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia* [dalje: RAČKI Doc.], *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 7, Zagreb, 1877., 190–197; T. SMIČIKLAS: *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* [dalje: CD] II, Zagreb, 1904., 76–84, 17. X. 1154., 22. II. 1155., 24. IV. 1155., 13. VI. 1157.; usp. F. ŠIŠIĆ: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925., 414–421, 424–428; ISTI: *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301)*, *Prvi dio (1102–1205)*, Zagreb, 1944., 76–79; N. KLAJČ: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971., 293–304; KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 163–165

vijeku, od kraja X. st. Mlecima ni jedan grad na istočnom Jadranu nije bio tako važan kao Zadar. Oni su do početka XV. st. u različitim razdobljima vladali i drugim dalmatinskim gradovima, ali njihova vlast ni nad jednim od njih nije bila tako ustrajna i čvrsta. O važnosti Zadra tako su sudili i Anžuvinci u XIV. stoljeću. Nakon mira između Ludovika I. i Mletaka 1358. ta je činjenica i institucionalno potvrđena, pa je Zadar postao sjedištem anžuvinske uprave u Dalmaciji. S još više razloga tako je postupila i Mletačka republika. Nakon 1409. Zadar je bio uporištem mletačke vlasti na istočnom Jadranu, a potkraj XVI. st. postao je i sjedištem mletačkog generalnog providura u Dalmaciji.¹⁶ Tek navedena teza o razvojnim činiteljima zadarskoga srednjovjekovlja sada se može proširiti i zaključiti da su prostorni preduvjeti, urbana baština i mijene političke vlasti nad gradom, prožimajući se, djelovali na razvoj zadarskoga društva.

c) SREDNJOVJEKOVNO DRUŠTVO

7. O najranijem razdoblju zadarske srednjovjekovne povijesti što ga omeđuju prijelaz iz kasne antike u rani srednji vijek (VI.–VII. st.) i početak IX. st., nisu sačuvane nikakve obavijesti u vrelima. Ipak, činjenica da se Zadar neposredno nakon godine 800. pojavljuje u pisanim vrelima kao organizirana biskupija (biskup Donat) i sjedište političke vlasti (namjesnik Pavao) te zatim još više da Zadar u tom času ima istaknutu ulogu u političkim zbivanjima na istočnom Jadranu, na samom razmeđu Bizanta i Franačke Karla Velikoga, upućuje na zaključak i o društvenom, a ne samo prostornom kontinuitetu grada.¹⁷ Spomenici graditeljstva, pak, ocrtavaju njegov vanjski, vizualni okvir.

U početnom razdoblju srednjovjekovlja mijenjao se urbani krajolik Zadra. Na istom prostoru, ali na višoj razini od one na kojoj je bio podignut antički *Jader*, postupno je nastajao novi ranosrednjovjekovni grad.¹⁸ Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) podiže se potkraj VIII. i na početku IX. st. na toj višoj, ranosrednjovjekovnoj razini koja se nalazila približno jedan metar (između 0,6 i 1,2 m) iznad antičke, a u njezine temelje ugrađeni su kameni blokovi srušenih antičkih građevina.

Ništa tako dobro ne ocrtava prekid s antičkim shvaćanjem gradskog prostora kao ti ulomci rimskih građevina na koje se oslonila crkva sv. Trojstva. Pa ipak, o izgledu Zadra u razdoblju u kojemu nastaje ranosrednjovjekovni grad ne zna se mnogo. Već od kasnoantičke epohe njega je obilježavalo starokršćansko crkveno graditeljstvo. Uz sjeveroistočni rub antičkog foruma podignuta je starokršćanska katedrala. U istom razdoblju nastale su i crkve sv. Tome i sv. Stjepana. Smije se pretpostaviti da su i kasnoantički bedemi, barem dijelom, još uvijek štitali grad.¹⁹

¹⁶ M. NOVAK: *Zadar glavni grad mletačke Dalmacije i Albanije*, RIZd 11–12, 1965., 187–202

¹⁷ RAČKI. *Doc.*, 306–309 (Historia translationis sanctae Anastasiae), 310 (»Paulus dux Jaderae, atque Donatus eiusdem civitatis episcopus, legati Dalmatarum« na dvoru Karla Velikoga u Diedenhofenu); usp. J. FERLUGA: *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd, 1957., 46–49; KLAIĆ-PETRICIOLI: n. dj., 69–74; I. GOLDSTEIN: *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992., 153–154

¹⁸ PETRICIOLI: *Lik Zadra u srednjem vijeku*, 145–149; SUIĆ: *Zadar u starom vijeku*, 324–326

¹⁹ PETRICIOLI: *Lik Zadra u srednjem vijeku*, 147–149; KLAIĆ-PETRICIOLI: n. dj., 118–127; SUIĆ: *Zadar u starom vijeku*, drži da je razdoblje vladavine Istočnih Gota nad Zadrom u prvoj polovici VI. st. »vrijeme

8. Kolikogod su, dakle, naša znanja o gradskom prostoru Zadra u prijelaznom razdoblju prije godine 800. skromna, uglavnom ograničena na najvažnije spomenike crkvenoga graditeljstva, ipak se smije utemeljeno istaknuti teza o kontinuitetu ljudi i njihovih djelatnosti. Prelazeći iz kasne antike u rani srednji vijek, grad je sačuvao romansku narodnosnu jezgru, po svoj prilici i crkveno ustrojstvo i neke oblike svjetovne uprave. To je Zadar koji se na početku IX. st. pojavljuje u vrelima, grad što su mu svi spomenuti preduvjeti već u tom razdoblju osigurali položaj najistaknutijega grada bizantske Dalmacije.²⁰ U takvu se ozračju razvijalo i njegovo ranosrednjovjekovno društvo.

Izvori XI. st. pokazuju da se zadarsko stanovništvo, kao i ono u drugim dalmatinskim gradovima, dijelilo u »veće« (maiores) i »manje« (minores), prema stupnju imučnosti i utjecaja na upravljanje gradom.²¹ Istodobno se unutar tako podijeljenoga društva izdvajaju najuglednije obitelji kojima pripada istaknuta uloga u političkom i kulturnom životu grada. Takvom je, primjerice, bila obitelj Madijevaca iz koje su u XI. st. potekli zadarski priori, bizantski stratezi ili znamenite opatice (Cika i Vekenega, opatice samostana sv. Marije).²²

Romanska narodnosna osnovica Zadra zarana je bila izvrgnuta slavenskom/hrvatskom djelovanju. Na to su utjecali i geopolitički odnosi. U širokom zadarskom zaleđu nalazio se prostor rane hrvatske države, s jednim od njezinih središta (Nin). Zadar i drugi dalmatinski gradovi na kopnu (Trogir, Split) bivaju osamljenim otocima u hrvatskom političkom i narodnosnom okružju. Iako Trpimirovići tek u drugoj pol. XI. st., u doba Petra Krešimira IV, i Zvonimira, ostvaruju političku vlast nad Zadrom, ipak Hrvati rano naseljavaju i zadarsko otočje, a prodiru i u zaštićeni prostor grada. Slavizacija prethodi uključivanju gradova u opseg hrvatske države. Koliko je kroatizacija Zadra već u ranom srednjem vijeku bila uznapredovala, pokazuje činjenica da su potkraj tog razdoblja i patricijske obitelji bile dvojezične, romansko-slavenske.²³ U razvijenom srednjem vijeku hrvatski je udio u zadarskom stanovništvu i dalje jačao migracijskim gibanjima iz agrarno-stočarskog zaleđa prema gradu koji je došljacima pružao pogodno mogućnosti života i društvenog uspona. Zato ni ne iznenađuje znaменiti podatak da su papu

devastacije starih spomenika iz klasičnog perioda«, koji se tada »nalaze u raspadanju, ne popravljaju ih, jer za to nema ni ljudi ni sredstava«, a osim toga »Zadar je vjerojatno u ovo vrijeme pogodila i razorna prirodna kataklizma koja je na tlo oborila gotovo čitave komplekse njegove monumentalne arhitekture«; bio je to »tragičan oproštaj grada s antikom« koji je »ležao tako reći u prahu i pepelu, s gomilom ruševina«, pa se, prema mišljenju autora, od njih upravo tada, u VI. st., »formirao novi jednoličan kulturni sloj, viši od onog ranijeg za 0,60 do 1,20 m« (324); P. VEŽIĆ: *Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Prilog uz br. 8-9, 1983., Zagreb, 1985.

²⁰ N. KLAJČ: *Zadar dalmatinska metropola do XII stoljeća*, ZR XVI, 1967., br. 2-3, 111-128; KLAJČ-PETRICIOLI; n. dj., 62-67

²¹ RAČKI: *Doc.*, 101-103

²² ŠIŠIĆ: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 485-486; FERLUGA: *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, 87 i passim; V. NOVAK: *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zagreb, 1959., 21 i passim; KLAJČ-PETRICIOLI; n. dj., 88-93

²³ V. JAKIĆ-CESTARIĆ: *Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena*, RIZd 19, 1972, 99-166; ISTA: *Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII stoljeća*, isto, 21, 1974., 291-337

Aleksandra III. godine 1177. u Zadru građani dočekali »cum imensis laudibus et canticis altisone resonantibus in eorum slavica lingua«, tj. »snažnim pjevanjem pohvala i pjesama na njihovu hrvatskom jeziku«. ²⁴ Romansko-slavenskom narodnosnom prožimanju bilo je usporedno i stvaranje komunalnog ustrojstva.

9. Društveno sazrijevanje gradskih zajednica na istočnom Jadranu i oblikovanje komunalnog ustrojstva temeljilo se, s jedne strane, na ranosrednjovjekovnoj, protokomunalnoj baštini, s druge, na plodnim poticajima što su do gradskih društava dopirali s jadransko-apeininskog prostora, uključujući ih u svijet europsko-mediteranske komune.

Komunalno društveno ustrojstvo u Zadru postupno se stvaralo od XII. do XIV. stoljeća. I u njemu se u drugoj polovici XII. st., stotinjak godina kasnije nego u susjednoj Italiji, pojavljuje konzulat (1174.), prvi oblik komunalne uprave, odnjevovan u gradskom okružju. Otprilike istodobno počinju se unutar zadarskoga stanovništva razabirati prvi zameci istaknutih plemićkih obitelji, što će biti osnovicom kasnije staleške razdiobe gradskoga društva. Njegov se razvoj zaključuje kodifikacijom, sastavljanjem zadarskog statuta (1305.) i pretvaranjem komunalnog vijeća u staleško tijelo zadarskoga plemstva. ²⁵

Kolikogod je takav razvoj bio dijelom komunalnog gibanja na širem jadranskom prostoru, institucionalno ustrojstvo zrele komune počivalo je i na društvenim i misaonim dostignućima protokomunalnog razdoblja. Već je ranosrednjovjekovni Zadar, navlastito u XI. st., bio politički i društveno individualiziranom gradskom zajednicom. Već tada njezinim temeljnim značajkama bijahu misao društvene zasebnosti i težnja za što slabijom ovisnošću o svakoj političkoj vlasti. I u razvijenom srednjem vijeku te će ideje usmjeravati odnos zadarske komune prema vanjskim političkim činiteljima, ponajprije prema Mletačkoj republici.

10. Gospodarska i društvena razvijenost te, još više, strateško-plovidbena važnost Zadra bili su, kako je istaknuto, uzrokom upornosti mletačkih težnji za podvrgavanjem grada. Na mletački ekspanzionizam Zadar je odgovarao jednako ustrajnim otporom. Upravo u XII. st., kad se u Zadru počinje oblikovati ustrojstvo komune, otvara se novo razdoblje zadarsko-mletačkih odnosa, obilježeno jakim nastojanjem Mletaka da zavladaju gradom i njegovom lukom. Od sredine XII. do sredine XIV. st. Zadar se odupirao mletačkoj vlasti, nastojeći je skršiti čestim pobunama. Dalmatinsko-mletački sukob ni u jednom istočnojadranskom gradu nije bio tako jak kao u Zadru, jer ni u jednom od njih ne bijahu tako jako usredotočeni i suprotstavljeni ni mletačke osvajačke zamisli, ni mogućnosti gradskog otpora. Mleci su, primjerice, stoljeće i po (1205.–1358.) vladali i Dubrovnikom i premda su se i Dubrovčani, kao i Zadran, odupirali mletačkoj vlasti, ipak dubrovačko-mletački sukob nikad nije bio toliko žestok kao mletačko-zadarski. ²⁶ U toj

²⁴ A. M. STRGAČIĆ: *Papa Aleksandar III u Zadru*, RIZd, Zagreb, 1954., 153–187

²⁵ CD II, 136–137, 15. XI. 1174. (prvi spomen zadarskih konzula); KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 167–174, 187–206; RAUKAR: *Zadar u XV stoljeću*, 53–56

²⁶ F. ŠIŠIĆ: *Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247.* Rad JAZU 142, Zagreb, 1900., 219–274; KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 165, 170, 189, 208–215, 297–315; FORETIĆ: n. dj., 59–80

se činjenici, naravno, zrcali i razlika u stupnju važnosti Zadra i Dubrovnika u mletačkoj politici na istočnom Jadranu. Bez Dubrovnika Mleci su mogli vladati istočnojadranskim plovidbenim putovima, ali bez vlasti nad Zadrom to se nije moglo.

Dižući protumletačke pobune, Zadar se najčešće oslanjao na ugarsko-hrvatske vladare, od Bele III. 1180. do Ludovika I. 1345., ili hrvatske feudalce (Pavao I. Bribirski, 1311.), ali je mletački pritisak nastojao oslabiti i gospodarskim povezivanjem s drugim jadranskim/mediteranskim gradovima (primjer: ugovor Zadra i Pise 1188.).²⁷ Potpora je kontinentalnih vladara, na žalost, najčešće bila skromna opsega ili je, pak, u najodlučnijim razdobljima nije ni bilo, što je gradu nanosilo velike tegobe. Pasivnost Arpadovića Emerika omogućuje mletačko-križarsko osvajanje Zadra 1202. i njegovo rušenje 1203., u doba četvrtog križarskog rata. Teške je trenutke Zadru uzrokovala i nespремnost Ludovika Anžuvinca i njegov poraz pod gradom 1346. u prvom sukobu s Mlecima, pa je tek njegova konačna pobjeda omogućila sklapanje mira u Zadru 1358. Uspon Zadra nakon tog mira, u idućoj polovici stoljeća, osnovicom je i utvrđivanju društvene periodizacije zadarskoga srednjovjekovlja.

11. Gotovo je čitavo zadarsko srednjovjekovlje bilo razdobljem primjetnog društvenog rasta. Ulaznu su razvojnu krivulju, doduše, od vremena do vremena prekidale političke nepogode, primjerice opsada i razaranje grada 1202.–1203. ili 1345.–1346., ali je Zadar ta nagla razvojna usporavanja uvijek iznova prevladavao snagom koja je izvirala iz njegova vlastita prostora. Kad se, pak, nakon 1358. moglo slobodno, bez jačih ograničenja, uključiti u jadranske komunikacije i poslovanje od balkanskog zaleđa do Apeninskog poluotoka, zadarsko je srednjovjekovlje ušlo u epohu najvećeg uspona. Upravo tada, u osvit kasnog srednjeg vijeka, kad je Zadar izrazitim gospodarskim usponom dokazivao da je jedno od najvažnijih poslovnih središta na istočnom Jadranu, otvara se ono razdoblje njegove povijesti u kojemu će političko djelovanje velikih sila, Mletačke republike i Osmanskog Carstva, postupno otežavati pa i ograničavati dotadašnji društveni rast.

Ograničavajuće je djelovalo već i novo podvrgavanje Zadra mletačkoj vlasti 1409. Uključivanjem grada u vlastiti državni opseg, Republika je i njegovo društvo podredila svojim cjelovitim državnim interesima. Zadar je, ponajprije, izgubio svaku mogućnost pretvaranja u samostalan grad-državu, u kakvu se upravo u XV. st. oblikuju Dubrovnik i njegov prostor ili, pak, brojni gradovi u susjednoj Italiji. Težnja za političkom samostalnošću, svojstvena Zadru već od ranog srednjeg vijeka, bila je zauvijek ugušena. Zadar postaje samo najvažnijim u nizu mletačkih gradskih uporišta na plovidbenom putu duž istočnog Jadrana. Takav položaj u mletačkom državnom sustavu neizbježno je djelovao i na zadarsko gospodarstvo. Nadzor nad uvoznom i izvoznom trgovinom svakako je stezao poslovni polet grada što se bio rascvao u anžuvinskom razdoblju, ali je na nj još teže djelovao potpuni mletački nadzor nad prometom solju. Zadar je zbog toga izgubio upravo onaj dio proizvodnje i razmjene koji ga je prije 1409. gospodarski temeljito razlikovao od drugih istočnojadranskih gradova, pa i od moćnog Dubrovnika

²⁷ CD II, 223–224, 28. III. 1188. (ugovor Zadra i Pise)

i koji je, razbuktavši se u anžuvinском razdoblju, pokazao izniman opseg njegovih razvojnih mogućnosti.²⁸

Pa ipak, na razvoj grada teže je djelovalo Osmansko Carstvo. Turske su čete u XV. st. više puta provaljivale u zadarsko zaleđe (1415., 1432. i, redovitije, od 1468.), pustošeci seoski prostor, ali su mu prve jake udarce nanijele tek u mletačko-turskom ratu 1499. do 1502. Tim ratom otvara se teško stoljeće mletačko-turskih ratova kojima je Zadar sa zaleđem redovito bio jakim poprištem. Povijest Zadra u XVI. stoljeću prije svega ovisi o dinamici turskih provala i nesigurnom osciliranju između razdobljâ ratnih pustošenja i smirivanja. Najteže demografske i gospodarske udarce pretrpio je zadarski kotar, gradsko kopneno zaleđe, njegova agrarno-stočarska osnovica. Grad se u XVI. st. postupno pretvarao u protutursku utvrdu, pa su i životne okolnosti zadarskoga stanovništva u tom stoljeću bile neprispodobivo teže od onih u prethodnim razdobljima.²⁹ Društvenom rastu zadarske srednjovjekovne povijesti suprotstavila se epoha tegobâ i razvojnog zastoja.

d) LJUDI I STVARALAŠTVO

12. Prostorni, gospodarski i politički činitelji osnovicom su, dakle, vrlo određene, na vrelima utemeljene predodžbe o zadarskom srednjovjekovlju, ali poznavanje temeljnih pojava unutar zadarskoga društva i približavanje ugođaju koji je pratio svakodnevni život njegovih pripadnika omogućava tek razlaganje o intelektualnom i umjetničkom stvaralaštvu. Kulturni razvoj grada istodobno je važnim činiteljem u usporedbi Zadra s drugim gradskim središtima na istočnom Jadranu.

Zadar, dakako, nije bio likovno tako idealiziranim prostorom kakvim ga, na primjer, prikazuje crtež njemačkog hodočasnika Konrada von Grünemberga u njegovu *Pilgerreise von Konstanz nach Jerusalem* iz god. 1486., ali taj crtež ipak dočarava jednu od njegovih bitnih urbanih sastavnica, iako jednako idealiziranu i daleku od zbiljskog florisa – pojas gradskih bedema i kula. Promatranu s mora, Zadru je upravo obrambeni pojas, horizontala zidinâ ojačana kulama, davao temeljno vizualno obilježje iznad kojega su se, smijemo to pretpostaviti, pojavljivali gradski krovovi, dijelovi istaknutih građevina, ponajprije crkve i poneki zvonik, osobito onaj romanički uz crkvu i samostan sv. Marije, dakle, najizraženije vertikale gradskog tkiva, stisnute u okrilju njegova recinkta. Krajolik grada i njegovo duhovno biće zato su se u punoj mjeri iskazivali tek ulaskom u njegov zaštićen, unutarnji prostor.

Vizualnim okosnicama i duhovnim uporištima gradskog prostora bijahu zadarske crkve i samostani. Naravno, sakralno je graditeljstvo obilježavalo i sve druge srednjovjekovne dalmatinske gradove, dajući im pečat produbljene duhovnosti koja se u nekima od njih, navlastito u prostorno manjima, primjerice u Trogiru, sažimala do razine urbane misti-

²⁸ RAUKAR: *Zadar u XV stoljeću*, 281–286; RAUKAR-PETRICIOLI-ŠVELEC-PERIČIĆ: n. dj., 78–80; I. PEDERIN: *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409–1797)*, Dubrovnik, 1990., 115–134

²⁹ RAUKAR-PETRICIOLI-ŠVELEC-PERIČIĆ: n. dj., 177–274

čnosti. Unatoč tome i unatoč ljepoti zvonikâ što bijahu podignuti uz katedrale u nekima od njih, simbolizirajući komunalni i vjerski polet njihovih ljudi (Rab, Trogir, Split, Hvar, Korčula), mreža crkava i samostana ni u jednom dalmatinskom gradu nije bila tako raskošna i tako ravnomjerno raširena gradskim prostorom kao u Zadru. Od starokršćanske epohe (katedrala, sv. Toma, sv. Stjepan) i predromanike (sv. Trojstvo), preko romanike (sv. Marija, sv. Krševan, pregrađena katedrala), do renesanse (produžena crkva sv. Marije) crkve su oplemenjivale prostor srednjovjekovnog Zadra.³⁰ On je bio i prostorom brojnih samostana i redovničkih zajednica, od benediktinaca do franjevac i dominikanaca. Dva najglasovitija benediktinska samostana na istočnom Jadranu, i imućnošću i opsegom zemljišnog posjeda i kulturnom djelatnošću, muški sv. Krševana i ženski sv. Marije, nalazila su se unutar zadarskih gradskih bedema. Osloncima gradske duhovnosti bijahu i brojne zadarske bratovštine. Okupljajući oko sebe znatan broj zadarskoga stanovništva, pružale su duhovno okrilje svojim živim i umrlim pripadnicima. Prostorom, pak, dobročinstva i staranja za skupine nemoćnih i siromašnih bili su zadarski hospiciji i leprozorij za gubavce. Kad bismo dodali da je Zadar, za razliku od drugih dalmatinskih gradova, imao dva gradska zaštitnika (sv. Krševan i sv. Anastazija), dopunili bismo sažeti pogled u ustrojstvo društvene i duhovne svakodnevice zadarskoga srednjovjekovlja. I napokon, Zadar je bio ishodištem hodočasničkih gibanja prema svim stranama kršćanskoga svijeta, od Kristova groba u Jeruzalemu, preko Rima, do Santiaga de Compostela, na domaku Atlantika.³¹ Koliko je, dakle, Zadar bio gradom poslovnoga poleta, toliko je bio i prostorom pobožnosti i duhovnosti što ravnotežom ispunjavahu njegovu svakodnevnicu. A ta se duhovnost u stoljećima srednjega vijeka prožimala s intelektualnim i umjetničkim stvaralaštvom.

13. Kultura zadarskoga srednjovjekovlja oslanjala se na romansku narodnosnu osnovicu i latinsku pismenost, ali je Zadar uza sve to bio i prostorom narodnosnih, jezičnih i liturgijskih prožimanja. Ta je činjenica ključna u tumačenju njegova intelektualnog ustrojstva. S romansko-latinskom kulturnom sferom dodirivali su se već u ranosrednjovjekovnom, bizantskom Zadru utjecaji grčkog Istoka i, kako je istaknuto, jaki procesi slavizacije. Zato i društveni obzori srednjovjekovnog Zadra bijahu raznolikošću plodni.

³⁰ PETRICIOLI. *Lik Zadra u srednjem vijeku*, Plan I; KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 113 (plan Zadra u XI. st.), 285 (plan Zadra potkraj XIII. st.), 505 (plan Zadra potkraj XIV. st.); RAUKAR-PETRICIOLI-ŠVELEC-PERICIĆ: n. dj., 135 (plan Zadra potkraj XV. st.)

³¹ O samostanima na hrvatskom srednjovjekovnom području: F. ŠANJEK: *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*, Zagreb, 1993., 58–79, 194–197, 275–284, 304–312, 318–323; o benediktinskim samostanima: I. OSTOJIĆ: *Benediktinci u Hrvatskoj I–III*, Split, 1963.–1965. O bratovštinama: L. ČORALIĆ: *Izvori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjeg vijeka do pada Mletačke republike*, Croatica christiana periodica [dalje: CCP] XV, 1991., 27, 88–96; V. CVITANOVIĆ: *Bratovštine grada Zadra*, Zbornik »Zadar«, Zagreb, 1964., 457–470; ŠANJEK: n. dj., 370–375; o dobročinstvu i siromasima u hrvatskom srednjovjekovlju: isto, 266–274; o zadarskim hospicijima i leprozoriju: RAUKAR-PETRICIOLI-ŠVELEC-PERICIĆ: n. dj., 121–122; o zadarskim svetačkim zaštitnicima: KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 66, 107–108; M. GRANIĆ: *O kultu sv. Krševana zadarskog zaštitnika*, ZR XXXIX, 1990., br. 2–3, 147–170; o hodočašćima: ŠANJEK: n. dj., 353–363; Z. LADIĆ: *Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća*, CCP XVII, 1993., 32, 17–31

Istaknutom sastavnicom zadarske srednjovjekovne kulture bili su skriptoriji i latinska pismenost, usredotočeni u crkvenim (samostani, kaptol) i svjetovnim institucijama (notarijat, komunalno školstvo). U glasovitom skriptoriju samostana sv. Krševana nje-govala se umjetnost beneventane. U njemu su u drugoj polovici i potkraj XI. st. napisani istaknuti beneventanski kodeksi, *Vekenegin evanđelistar*, opremljen bogato ukrašenim inicijalima i neumatskim zapisima, *Časoslov opatice Cike* i *Vekenegin časoslov*.³² U drugim zadarskim skriptorijima do kraja srednjega vijeka pisalo se svim vrstama latinske minuskule i njihovim prijelaznim tipovima. Različite vrste kancelarijske karoline, prije-lazni tipovi karolina-gotice, sve vrste gotice, od poslovne, kurzivne u gradskom notari-jatu, do knjižnih tipova i, napokon, humanistika pokazuju svu raznolikost i umjetnička dostignuća latinske pismenosti u srednjovjekovnom Zadru. Posve iznimnim, pak, prim-jerom stilskoga prožimanja u slijedu latinskih minuskula jedan je kasni beneventanski kodeks, s primjetnim utjecajima gotičkoga duha i zbijena duktusa, danas izgubljeni *Kartular samostana sv. Krševana*.³³ Kad bismo dodali da je u Zadru pokraj paleografske bila do najviše razine razvijena i epigrafska umjetnost, o čemu, na primjer, svjedoči skladnost ranih latinskih natpisa na ciboriju prokonzula Grgura (XI. st.) ili epitafu opatice Vekeneg (1111.), ocrтали smo okosnicu srednjovjekovne latinske pismenosti u Zadru.³⁴

14. Ali, unatoč prevladavajućoj latinskoj osnovici, u Zadru se pokraj nje razvijala i hrvatska riječ, što bijaše sukladno jakoj slavizaciji njegova romanskoga društva već u ranom srednjem vijeku. Pismenost i stvaralaštvo na hrvatskom jeziku prožimaju se s kulturom latinskoga jezika i pisma. O jakoj nazočnosti hrvatskoga jezika i glagoljice u javnom životu srednjovjekovnog Zadra ne svjedoči samo već spomenuti podatak o dočeku pape Aleksandra III. godine 1177., nego i djelatnost svećenika-glagoljaša u samom Zadru i na njegovu komunalnom području, što ih vrlo često spominje zadarski notarijat, ili spomenici hrvatske pismenosti i književnosti, zadarskoga podrijetla ili upotrebljavani u zadarskom drušvu.

Najstariji sačuvani spomenik hrvatskoga jezika, pisan latinicom, jest *Red i zakon* iz god. 1345., o primanju sestara u dominikanski samostan u Zadru. Preveden s latinskoga, vjerojatno je nastao u Zadru, što jednako kao i građa zadarskoga notarijata upućuje na ulogu hrvatskoga stanovništva u srednjovjekovnom Zadru. Hrvatska je riječ ispunjavala i prostore drugih zadarskih samostana, pa su redovnice samostana sv. Marije u koru čitale legendu o životu sv. Katarine što je sačuvana u hrvatskom latiničkom rukopisu s kraja XV. stoljeća. Knjigâ na hrvatskom jeziku bilo je i u uglednijim zadarskim obiteljima. U popisu imovine zadarskog trgovca Damjana iz god. 1389. spominju se i

³² V. NOVAK: *Vekenegin evanđelistar*, Starine JAZU 51, 1962., 5–48; M. GRGIĆ: *Najstarije zadarske note*, RIZd 11–12, 1965., 269–352; ISTI: *Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti*, RIZd 13–14, 1967., 125–229; KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 144–145

³³ V. NOVAK: *Latinska paleografija*, Beograd, 1952., 143–144; KLAJČ-PETRICIOLI: n. dj., 12, bilj. 7, Tabla XXVI (snimka jedne strane kartulara)

³⁴ Isto, 294; ISTI: *Zadarski kartular samostana svete Marije*, 79–85; I. PETRICIOLI: *Pojava romanicke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960.

kodeksi »in littera slava«, na hrvatskom jeziku.³⁵ To je bila osnovica na kojoj je niknulo i zadarsko renesansno pjesništvo.

Razvojem hrvatskoga pjesništva Zadar zaostaje za takvim središtima kakvima su bili Hvar, Dubrovnik ili Split s Markom Marulićem, ali je zadarsko pjesničko stvaralaštvo na hrvatskom jeziku ipak značajno svjedočanstvo o osjećaju hrvatske društvene pripadnosti u Zadru XVI. stoljeća. Na zanimanje za hrvatsku knjigu upućuje, primjerice, drugo izdanje Marulićeve *Judite* (Venecija, 1522.), na naslovnoj strani koje je otisnuta napomena da se »prodaje u Zadru Jeronima Mirkovića«, dakle u njegovoj zadarskoj trgovini, što ne bi bilo moguće da u gradu nije postojao obrazovani sloj stanovnika kojemu je hrvatsko pjesništvo bilo blisko i potrebno. Teško je nešto reći o brojnosti tog sloja i o njegovu utjecaju u čvrstom okružju latinskoga i talijanskoga jezika upravo u vremenu kada su osmanlijske čete, pustošeći zadarski kotar, počele osvajati široko hrvatsko zaleđe. Ali da je to okružje prijetilo hrvatskoj riječi i da je postojala svijest o tome, pokazuju *Planine Petra Zoranića* (1536.), u kojima se pjesnik žali na »nehaj« prema jeziku hrvatskome. Ipak, hrvatsko je pjesništvo i dalje bivalo u Zadru, dapače, turska je prijetnja u XVI. st. usmjeravala pjesnikov osjećajni svijet, jačala veze pripadnosti s dalekom Hrvatskom koja se, kao i Zadar, odupirala Turcima. Zato je Brni Karnarutiću potkraj 60-ih godina XVI. st. smrt Nikole Zrinskoga pod Sigetom 1566. posve prirodno poslužila kao motiv u njegovu epu *Vazetje Sigeta grada*.³⁶

15. U ocrtavanju glavnih smjernica u zadarskom stvaralaštvu ne valja zanemariti ni njegove komunikacijske odrednice. Kao središte bizantske Dalmacije, Zadar se u ranom srednjem vijeku nalazio na razmeđu civilizacijskih djelovanja Istoka i Zapada. Od početka usmjeren prema latinskoj, zapadnoj sferi, bio je izložen i djelovanjima grčkog Istoka. Još potkraj XII. st. u Zadru se bila sačuvala, kako to svjedoči pismo pape Inocenta III. kaptolu sv. Stošije, liturgijska praksa Istočne Crkve, na grčkom jeziku.³⁷ Nazočnost, pak, svećenika-glagoljaša u Zadru upućuje i na glagoljanje, službu Božju na crkvenoslavenskom jeziku. O tome govore i hodočasnički putopisi. Opisujući Zadar, već spomenuti njemački hodočasnik Konrad von Grünemberg ističe 1486. da je u njemu bio nazočan »misi prema slavenskom obredu«, dakle glagoljskoj liturgiji.³⁸

Kako su se u Zadru dodirivali liturgijska parksa i liturgijski jezici, tako je i zadarsko društvo bilo točkom u kojoj su se stjecala misaona i umjetnička zračenja okolnih područja. U Zadru je odjeknuo već i rani humanizam XIV. st. koji se u usporedbi s

³⁵ *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, Pet stoljeća hrvatske književnosti (dalje: PSHK), knjiga 1, Zagreb, 1969., 33 (uvodni tekst: V. ŠTEFANIĆ: *Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka*), 274–277 (Život sv. Katarine); K. JIREČEK: *Eine slavische Alexandergeschichte in Zaru 1389*, Archiv für slavische Philologie 25, 1903, 157–158

³⁶ M. KOMBOL: *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb, 1945., 129–134, 156–161; *Petar Zoranić, Juraj Baraković*, PSHK, knjiga 8, Zagreb, 1964, s uvodnim tekstom: F. ŠVELEC: *Petar Zoranić*, 7–32; RAUKAR-PETRICIOLI-ŠVELEC-PERIČIĆ; n. dj., 312–352

³⁷ CD II, 289–290; usp. J. ŠIDAK: »Crkva bosanska« i problem bogumilstva u Bosni, Zagreb, 1940., 42; E. HERCIGONJA: *Povijest hrvatske književnosti 2, Srednjovjekovna književnost*, Zagreb, 1975., 13, 73, bilj. 1

³⁸ E. PIVČEVIĆ: *Konrad von Grünemberg's Visit to Croatian Coastal Towns in 1486*, BC Review 17, 1980., 31

latinističkom djelatnošću u drugim dalmatinskim gradovima isticao posebnostima. To je navlastito primjetno u razvoju zadarskoga kroničarstva. Ne samo da je ta književna vrsta na latinskom jeziku u Zadru bila slabije razvijena nego, primjerice, u Splitu, nego je i njezin ideološki obzor bio drukčiji, usklađen s političkim okolnostima u kojima je Zadar u razvijenom srednjem vijeku živio. Dok se splitsko kroničarstvu XIII. i XIV. st., u djelu Tome arhidakona i Mihe Madijeva, nadahnjivalo idejom o komunalnoj zasebnosti, pa je sav animozitet iskazivalo prema hrvatskom zaleđu i hrvatskim feudalcima koji su, prema gledištu kroničarâ, ugrožavali samostalnost komune, dotle se u *Zadarskoj opsadi* Nikole Matafara, najistaknutijem djelu zadarskoga kroničarstva XIV. st., misao o komunalnoj slobodi preobražava u žestok otpor prema mletačkoj vlasti.³⁹

Djelatnost zadarskih humanista XIV. i XV. st. oslanjala se na plodove samostanskih obrazovnih središta i na rad skriptorijâ koji su već u XI. st. do najviše razine razvili umjetnost kodeksa, ali i na svjetovno, komunalno školstvo što se razvilo usporedo s društvenim usponom grada i sazrijevanjem komunalnog ustrojstva između XII. i XIV. st. kojemu je na čelu bio od komune postavljeni *magister* ili *rector scholarum*. Napokon, znanje i izobrazba stjecali su se i studijem na poznatim europskim sveučilištima, osobito u Italiji, ili, pak, putovanjima uglednika i poslovnih ljudi, ponajprije trgovaca, te hodočašćima širom europskomediteranskog prostora. Tako su se stvarali i jačali sustavi misaonih veza, širili društveni obzori Zadra. Hodočasnici nisu samo posjećivali udaljena svetišta, niti su trgovci isključivo prenosili robu. I jedni i drugi stjecali su nova znanja, upoznavali daleke krajeve i nova tehnološka i misaona dostignuća, prenoseći ih u svoj zavičaj. Zadarski su trgovci tako postajali obrazovanim slojem zadarskoga društva, pa se ne čini ni slučajnim ni iznenađujućim što dvije osobne knjižnice, o kojima govore vrela, pripadaju upravo trgovcima, Mihovilu (1385.) i Damjanu (1389.). O širini intelektualnog obzora trgovca najljepše govori znameniti podatak da je trgovac suknom Mihovil prema popisu imovine, sastavljen u vrijeme njegove smrti, u svojoj osobnoj knjižnici imao i raskošno opremljeni primjerak Danteove *Božanstvene komedije*.⁴⁰

16. Tako se u Zadru XIV. i XV. st. stvarao sloj obrazovanih ljudi kojemu su na čelu bili humanisti-latinsti, bilo da bijahu došljacima ili pripadnicima domaćih, zadarskih obitelji. Spomenimo barem neke od najistaknutijih.

Zadranin Petar Kršava, opet samostana sv. Krševana (1420.–1447.), i sâm humanističkih sklonosti, okuplja oko sebe krug humanista. Tom je krugu pripadao još jedan Zadranin, Juraj Begna (umro 1437.) koji prepisuje djela klasične književnosti i skuplja antičke natpise. I svetokrševanski opat Deodat Venier (1459.–1488.) okupljao je oko sebe humaniste, a 1480. dao je izraditi *Misal*, napisan knjižnom goticom i ukrašen minijaturama. Organizatorom humanističkog kruga bio je i zadarski nadbiskup Maffeo Vallaresso (1449.–1496.), pisac jedne latinske gramatike i sastavljač opsežnog epistolara. Potkraj XV. st., u godini krbavske bitke 1493., u osvit epohe turskih ratova, u Zadar dolazi

³⁹ N. KLAIĆ: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976., 216–219

⁴⁰ J. STIPIŠIĆ: *Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra*, ZR XVI, 1967., br. 2–3, 184–191

humanist Paladije Fusko i postaje *rector scholarum*. U Zadru je ostao gotovo četvrt stoljeća, do 1516., i u prvom desetljeću XVI. st., dok su Turci pustošili zadarski kotar, napisao djelo *Opis obale Ilirika*. A u trenutku Fuskova dolaska u Zadrę se već pojavljavao novi naraštaj humanista kojemu će pripadati Federik Grisogono (1472.–1538.) ili Šimun Kožičić Benja (1460.–1536.).⁴¹

Oslonjen na ukupnu stvaralačku baštinu zadarskoga srednjovjekovlja, s odjecima društvenog poleta što ga je Zadar doživljavao u polustoljeću anžuvske vlasti, tako ocrtani intelektualni razvoj bio je na izmaku kasnog srednjeg vijeka primjerenim okriljem u kojemu je odnjegovana prva zadarska visokoškolska ustanova, u isti mah i prva visokoškolska ustanova na hrvatskom prostoru. U prosincu 1495. zadarsko dominikansko učilište (*studium solemne*), koje je djelovalo od lipnja 1396., postaje »studium generale« ili visokoškolskom ustanovom, s dva fakulteta, filozofskim i teološkim.⁴²

e) ŠTO POKAZUJU DVIJE USPOREDNE POVIJESTI?

17. Podatak o generalnom studiju zadarskih dominikanaca godine 1495. nedvojbeno je značajan za zadarsku i hrvatsku kulturnu povijest. Kako proučavanje o odjecima Dantove *Božanstvene komedije* na području hrvatskih zemalja polazi od podatka u popisu imovine zadarskog suknara Mihovila 1385., tako će i istraživanje o visokom školstvu u Hrvata počinjati utemeljenjem dominikanskog generalnog studija u Zadru 1495.⁴³ Sve društvene i misaone dosege tog podatka, ponajprije širinu djelovanja zadarskog generalnog studija u intelektualnom ustrojstvu Zadra i Dalmacije, tek valja prosuđivati u budućim istraživanjima, ali je izvan dvojbe zaključak da utemeljenje te visokoškolske ustanove unapređuje poznavanje hrvatske kulturne topografije i da istodobno otvara nova pitanja u komparativnoj povijesti hrvatskih zemalja potkraj srednjega vijeka. Ponajprije, taj podatak obogaćuje samu zadarsku povijest, tumači je temeljitije, otvara nove obzore, osobito u usporedbi s razvojnim razinama u drugim istočnojadranskim središtima.

Na ovoj točki našega razlaganja valja reći da je svaka komparativna prosudba unutar prostorne i društvene cjeline koju čine srednjovjekovni dalmatinski gradovi neizbježno općenita, pa po tome i istraživački vrlo osjetljiva, gotovo nezahvalna. Jer, vrlo je teško, upravo neprimjereno, uspoređivati same gradove i njihova društva, vrednovati domete njihove umjetničke djelatnosti, ocjenjivati dosegnute misaone obzore. Svaki od dalmatinskih gradova, od Krka i Osora, do Dubrovnika i Kotora, bio je zasebnim svijetom i

⁴¹ N. KOLUMBIĆ: *Zadarski humanistički krug u okviru samostana sv. Krševana*, ZR XXXIX, 1990., br. 2–3, 253–263; M. KURELAC: *Paladije Fusko-Palladius Fuscus, Život i djelo*, u: Paladije Fusko, *Opis obale Ilirika*, Zagreb, 1990., 5–76

⁴² F. ŠANJEK – I. TOMLJENOVIĆ: *Dominikanci i razvoj školstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj*, CCP X, 1986., 17, 48–73; S. KRASIĆ: *Filozofsko-teološki studij dominikanskog reda u Zadru (1396–1806)*, ZR XXXVI, 1987., br. 1–2, 3–42; ŠANJEK: n. dj., 561–564; usp. S. OBAD: *Školstvo u samostanu sv. Krševana*, ZR XXXIX, 1990., br. 2–3, 371–379

⁴³ F. ČALE – M. ZORIĆ: *Dante u hrvatskoj književnosti*, u: Dante Alighieri, *Djela*, knjiga druga, *Božanstvena komedija*, Zagreb, 1976., 767

istaknutim središtem materijalne i misaone djelatnosti, od stvaranja gradskog prostora i urbanističkih rješenja, preko gospodarstva, do umjetnosti, znanosti i duhovnosti. Još više, svaki je od dalmatinskih gradova bio izrazito individualiziran i, unatoč srodnosti društvenoga ustrojstva i vezama uzajamnosti koje su izvirale iz njihova zajedničkoga civilizacijskog ozračja, po svojem biću neponovljiv. Mističan ugođaj romaničkog Trogira ili stegnuti, a ipak graditeljski raskošan, prostor prvobitne jezgre Splita, unutar Dioklecijanove palače, nemoguće je uspoređivati s bilo kojim drugim gradskim središtem. Možemo im pristupiti samo kao jedinstvenom umjetničkom djelu što ga je oblikovalo zajedništvo naraštajâ njihovih pripadnika.

Nešto je lakše, iako nimalo jednostavno, uspoređivati neke druge činitelje u povijesti istočnojadranskih društava, primjerice prirodne značajke gradskih područja, stupanj njihove gospodarske razvijenosti ili stratešku i komunikacijsku važnost gradova.⁴⁴ Ako, dakle, uopće pristupamo komparativnim prosudbama, činimo to ponajprije zato što prirodni i gospodarski činitelji pružaju čvršći, točniji oslonac, iako ni u jednom trenutku ne valja zanemariti osjetljivost takva postupka.

A u to osjetljivo istraživačko razlaganje nužno je zakoraknuti, jer tek ono može jasnije osvijetliti i pojedina komunalna društva, a time i cjelovit pojas istočnojadranskih gradova u sklopu hrvatskoga srednjovjekovlja. I napokon, takva usporedba može predložiti barem prethodni, radni odgovor na nekoliko pitanja što ih u ovom prilogu ne možemo zanemariti: zašto je »generalni studij« kao prva visokoškolska ustanova na hrvatskom prostoru utemeljen 1495. upravo u Zadru, u zadarskom dominikanskom samostanu? Na kakvoj je društvenoj osnovici dominikanski »generalni studij« niknuo i u kakvim se okolnostima u XVI. st. razvijao?

18. Prvo što se može oprezno, ali i utemeljeno, reći jest da je u srednjovjekovnom razdoblju, do XV. st., Zadar bio društveno najrazvijenijim među svim dalmatinskim gradovima. Ta se teza nastojala obrazložiti već i u prethodnim izlaganjima. Njegov gradski prostor bio je najveći, spomenicima graditeljstva najbogatiji, njegovo komunalno područje geopolitički i gospodarski najistaknutije od svih gradskih okružja na istočnom Jadranu, pa je Zadar s pravom bio političkim središtem Dalmacije u cijelom srednjem vijeku, od bizantske do anžuvinske i mletačke epohe.

Ocjenjujući društveno ustrojstvo srednjovjekovnog Zadra, zaključujemo da mu na istočnom Jadranu sve do početka XV. st. nijedan drugi grad nije mogao biti ravan u svim upravo spomenutim sastavnicama. Promjene u odnosima između dalmatinskih gradova prema stupnju društvene razvijenosti i, dosljedno tome, promjene u položaju Zadra prema drugim gradskim središtima zbivaju se tek na izmaku srednjega vijeka, u XV. i XVI. stoljeću. U tom razdoblju društveno najrazvijenijim dalmatinskim gradom postaje Dubrovnik. Zato se ta teza može najbolje potkrijepiti sažetom usporedbom zadarskoga i dubrovačkoga srednjovjekovlja. Ona je primjerena zbog toga što su Zadar i Dubrovnik bili dva najrazvijenija grada na istočnom Jadranu, s komunalnim područjima približno jednake površine. Usporedba upućuje na dvije temeljne teze.

⁴⁴ RAUKAR: *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, 150–166

Prvo, do početka XV. st. Zadar i Dubrovnik dopiru do približno jednake razvojne razine, dakako, uz posebnosti o kojima je dijelom već bilo riječi i kojima valja dodati činjenicu da je u tom razdoblju zadarsko misaono i umjetničko stvaralaštvo bilo raznorodnije i plodnije, oslonjeno na visoke domete ranog srednjeg vijeka, dakle, značajnije od dubrovačkoga.

Drugo, da je razvojno razdvajanje zadarskoga i dubrovačkoga srednjovjekovlja nastupilo tek u XV. i, još izrazitije, u XVI. st., što je bilo posljedicom razlikâ u gotovo svim dijelovima njihove društvene povijesti. Nabrojimo i usporedimo, dijelom ponavljajući već kazano, njihove razvojne razlike u XV. i XVI. stoljeću.

19. Prvo, Mletačka republika i opseg političke samostalnosti. Dubrovnik na početku XV. st. nije bio ponovno uklopljen u mletački državni opseg i jedini je od dalmatinskih gradova sačuvao političku samostalnost, pa se upravo u tom stoljeću postupno pretvara od zasebne komune u jadransko-mediteranski grad-državu.⁴⁵ Politički razvoj Zadra bio je obrnut. Godine 1409. priznaje vlast Mletaka i postaje jednim od gradskih uporišta, doduše najvažnijim, na istočnojadranskom dijelu mletačkoga *Stato da Mar*.

Drugo, Osmansko Carstvo i gradsko područje. Zadar i Dubrovnik su u približno istom razdoblju, u prvoj četvrtini XV. st., konačno zaokružili svoja komunalna područja, ali im je kasniji razvoj bio temeljito različit i upravo to gledište zadarske i dubrovačke povijesti možda najljepše ocrtava suprotnost njihovih društvenih smjernica. Dubrovnik je u XV. i XVI. st. u cjelini sačuvao svoje kopneno područje jer je kao samostalna komuna i grad-država priznao vrhovnu vlast turskog sultana, plaćajući mu od godine 1458. harač. Iako je trajno morao imati na umu činjenicu da se u njegovu neposrednom zaleđu smjestilo Osmansko Carstvo, ipak je razmjerno mirno živio na njegovu okrajku, pa je duž obalâ kopnenog posjeda mogao podizati otmjene, neutvrđene ljetnikovce, znakove dubrovačkoga spokojstva.⁴⁶ Zadru, dijelu mletačke države, takva sloboda političkog ponašanja nije bila dostižna. On dijeli sve mijene u mletačko-turskim odnosima, dapače, njegovo je kopneno područje jednim od glavnih poprišta mletačko-turskih ratova. Nakon Ciparskog rata (1570.–1573.) njegov se kotar dramatično smanjuje.⁴⁷

Treće, gospodarski razvoj. Prihvaćajući vrhovnu vlast turskog sultana, Dubrovnik je sačuvao gospodarski položaj u balkanskom zaleđu, sada dijelu Osmanskoga Carstva. Ne samo da njegov društveni i gospodarski razvoj nije bio zaustavljen nego je, dapače, upravo XV. i XVI. st. postalo razdobljem najvećeg dubrovačkog uspona. To je uistinu, kako je u historiografiji slikovito rečeno, »zlatno doba Dubrovnika«.⁴⁸ Zadar u istom razdoblju iskazuje obrnuto gibanje. Mletački nadzor nad zadarskim gospodarstvom uvjetovao je u XV. st. zaustavljanje dotadašnjeg društvenog rasta. Prostorni i demograf-

⁴⁵ FORETIĆ: n. dj., 315–325; I. MITIĆ: *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici (od 1358. do 1815)*, Zagreb, 1988.

⁴⁶ N. GRUJIĆ, *Reprezentativna stambena arhitektura*, u: *Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće*, Zagreb, 1987., 65–108; ISTA: *Ladanjska arhitektura dubrovačkog primorja*, Zagreb, 1991.

⁴⁷ RAUKAR-PETRICIOLI-ŠVELEC-PERIČIĆ: n. dj., 222–226

⁴⁸ Usp. *Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće*, Zagreb, 1987.

ski gubici u XVI. st. još su teže djelovali na zadarsko društvo. Grad se, naravno, i u najtežim okolnostima turskih ratova isticao životnošću na brojnim područjima razvoja, ali je ipak sve više zaostajao za neprekidnim usponom slobodnog Dubrovnika.

Četvrto, komunikacijski sustav. Dubrovnik je slobodno, bez ikakvih ograničenja stvarao i širio veze s okolnim područjima, bilo da je na vlastiti prostor prenosio razvijenije tehnološke postupke (proizvodnja sukna), bilo da je jačao pomorske veze i podizao svoje brodarstvo. Zadar je, posve obrnuto, u cjelini ovisio o nadzoru mletačke države i o smjernicama što ih je perifernoj komuni na istočnom Jadranu upućivalo državno središte.

20. Svi su, dakle, razvojni dijelovi Zadra i Dubrovnika u XV. i XVI. st. bili primjetno različiti, obrnutih gibanja. Kakav je, u tako ocrtanoj razvojnoj ljestvici, bio položaj intelektualnog i umjetničkog stvaralaštva? Je li društveni zastoj utjecao i na kulturni razvoj Zadra?

Neprijeporno je da je Zadar i u epohi društvenih tegoba bio gradom umjetnosti, znanosti i duhovnosti, ali su razlike u stupnju razvijenosti pojedinih oblika stvaralaštva ipak primjetne. Opsežna i značajna djelatnost zadarskih humanista u XV. i na početku XVI. st. pokazuje da nepogodne političke prilike, koje su podvrgavanjem grada Mlecima (1409.) i postupno sve češćim turskim provalama (nakon 1468.) počele mijenjati povijest Zadra, nisu primjetnije ugrozile intelektualni razvoj gradskoga društva. Njegovanje latinskoga jezika i prepisivanje djela antičkih pisaca jedva su ovisili o promjenama političkih odnosa i o činjenici da je u XV. st., a osobito nakon godine 1500., bilo zaključeno konjunktorno razdoblje zadarskoga gospodarstva zbog ograničavajućeg djelovanja Mletaka i Osman-skog Carstva, nasuprot, primjerice, razvoju graditeljstva ili slikarstva. Humanist je mogao djelovati i u teškim okolnostima turskih ratova, kako to lijepo pokazuje primjer Splita i Marka Marulića oko godine 1500., za razliku od svjetovnog i sakralnog graditeljstva ili slikarskih škola kojima mogućnost recepcije vanjskih umjetničkih poticaja i stvaralački polet određuju brojni činitelji, od stupnja političke samostalnosti i razine gospodarskog razvoja do opsega imućnosti što ga ostvaruju komuna, Crkva i istaknuti pojedinci, odnosno njihove obitelji. Zato je Zadar i u XV. i XVI. st. bio među najistaknutijim humanističkim i umjetničkim središtima na istočnom Jadranu, ali je opsegom graditeljske djelatnosti, u kojoj se najtočnije iskazivao stupanj prosperiteta svake društvene zajednice, postupno zaostajao za graditeljskim sjajem što ga u tom vremenu otkriva krajolik moćnog Dubrovnika.⁴⁹

U takvom društvenom okrilju i u svjetlosti svega srednjovjekovlja valja tumačiti i postanak dominikanskog generalnog studija godine 1495. Prva visokoškolska ustanova na području hrvatskih zemalja pojavila se u onom gradskom središtu koje je već od ranog srednjeg vijeka, od njegovanja beneventanske umjetnosti u svetokrševanskom skriptoriju, bilo stvaralački najrazvijenije. Tegobe zadarskog *Quattro* i *Cinquecenta* nisu mogle znatnije zakoračiti misaoni razvoj grada, oslonjen na takvoj baštini.⁵⁰

⁴⁹ M. PLANIĆ-LONČARIĆ: *Organizacija prostora, Urbanizam*, u: *Zlatno doba Dubrovnika*, 33–64; GRUJIĆ: *Reprezentativna stambena arhitektura*; A. BADURINA: *Sakralna arhitektura*, isto, 109–124

⁵⁰ Prva visokoškolska ustanova na hrvatskom području mogla je nastati i u nekom drugom gradskom središtu, primjerice u Dubrovniku: Ivan Stojković je god. 1424. predložio Dubrovčanima da utemelje »studium

Jedva nam je, dakako, dopušteno razmišljati o razini stvaralaštva koju bi Zadar bio dosegnuo da njegova povijest u XV. i XVI. st. nije bila oivičena mletačkim i turskim djelovanjem, ali se takvo pitanje nameće samo po sebi u svakom ocrtavanju povijesti dalmatinskih gradova u tom razdoblju, osobito u usporedbi s cvatom Dubrovnika ili renesansnim poletom što ga iskazuje otok Hvar. Jer, i u procijepu mletačke vlasti i turskih ratova Zadar je ostao jednim od uporišta hrvatske kulture. Dominikanski »generalni studij«, utemeljen 1495., u osvit epohe turskih ratova, potvrda je takve uloge Zadra u najtežem stoljeću zadarske i hrvatske povijesti.

RÉSUMÉ

LES HORIZONS SOCIAUX DU ZADAR AU MOYEN ÂGE

Dans ce livre composé d'une Introduction et de quatre chapitres, on retrace les conditions sociales qui ont vu en 1495 l'apparition du »Studium général« au couvent dominicain de Zadar.

1. Dans le chapitre »Le territoire et son patrimoine«, on traite de la région naturelle de Zadar à l'époque médiévale. On affirme que Zadar était la ville la mieux située de tout l'Adriatique de l'Est, la plus importante et la mieux développée du point de vue économique. On ajoute encore qu'il s'agissait d'une grande surface héritée par Jadera durant l'Antiquité tardive. Ceci explique pourquoi durant tout le Moyen-Age, Zadar fut le principal centre politique de la Dalmatie.

2. Dans le chapitre »La société du Moyen-Age«, on parle de l'essor de la société de Zadar qui a subi les influences de l'Antiquité tardive. Les bases romaines et les premiers processus de slavisation et de croation reposent sur le Moyen-Age, entre le XII et le XIV siècle. La position géo-politique et l'importance économique de cette ville eurent une grande importance sur l'incessant développement social de la ville de Zadar. En contre partie, il y eut un effet inverse avec les Vénitiens. L'époque des guerres entre les Vénitiens et les Turcs au XVIème siècle représenta une stagnation sociale.

3. Le chapitre »Les hommes et la création« parle succinctement du développement artistique et spirituel. Des paysages urbains et spirituels étaient représentés dans les églises, les monastères, les hospices et les confréries de Zadar. Les bases écrites du latin servirent au développement de la culture de la langue corate, des prêtres catholiques officiant en vieux-slave jusqu'à la poésie de la Renaissance. Au XVème et XVIème siècle, Zadar devient un important centre humanistique; c'est dans ces conditions culturelles que va être créé. »Studium général« dominicain.

4. Ce phénomène est tout particulièrement expliqué dans le chapitre de conclusion »Que montrent deux histoires parallèles?« On y compare le Moyen-Age à Zadar et celui à Dubrovnik. Comme conclusion, on dit que Zadar fut jusqu'au XVème siècle la ville de Dalmatie la plus développée mais qu'à cause de conditions politiques néfastes au XVème et XVIème siècle elle prendra du retard par rapport à Dubrovnik. Mais ces problèmes politiques ne limiteront pas le développement intellectuel; c'est même à Zadar, ville au grand que l'on fondera la première haute institution de la vie intellectuelle – la première université dans l'aire croate.

generale«, ali do toga nije došlo (ŠANJEK, n. dj., 561), što je samo po sebi zanimljivom komparativnom činjenicom.